

REVIEW

NILS EDLING

MED LIVSFÖRMSTEORIEN PÅ ARBEJDE

NIELS JUL NIELSEN: *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*. København: Museum Tusulanums Forlag 2002. 543 sider. Illustreret. ISBN 87-7289-681-7. Pris: 348 kr.

Etnologen Niels Jul Nielsen, inspektör vid Københavns Bymuseum, har skrivit en omfattande studie av arbetarna vid Burmeister & Wain (B&W) under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första årtionden. Boken, med drygt 450 sidor text, är en omarbetad version av Ph.D-avhandlingen från senhösten 1999. Den har ett utförligt innehållsregister, bibliografi, femtio sidor noter med en del intressanta utvecklingar och fördjupningar, engelsk sammanfattning och sakregister. Akribin synes vara god, fastän en del referenser saknas i bibliografien. Det har sammantaget blivit en undersökning som det är lätt att ta till sig, och till tydligheten bidrar två förhållanden.

För det första är Jul Nielsen konkret; studien har en mikrohistorisk inriktning med detaljerade beskrivningar av verksamhetens utformning och inriktning. Man kommer nära verksamheten och får goda analyser av vissa aspekter av de sociala relationerna på B&W, Danmarks största industriella arbetsplats. Den detaljrikedomen uppskattar åtminstone denne recensent. Till konkretionen bidrar ett fint bildmaterial med kartor, teckningar och fotografier från Christianshavn. För det andra har författaren några teser som han driver. I inledningen kritiserar Jul Nielsen de många förutfattade meningar som präglat så mycket arbetarhistoria, och framhåller att hans egna tolkningar är resultat av den empiriska undersökningen, och inte utgångspunkter hämtade i socialistisk teori om hur arbetarna bör vara. Detta hindrar inte att man kan betrakta dem som teser och att studien har programmatiska inslag. Och det går att resa invändningar mot dessa resonemang.

Undersökningen är kronologiskt strukturerad i två delar med 1871 som brytpunkt. Jul Nielsen pekar i kapitlet „Intermezzo 1871“ på det till synes motsägelsefulla: lojala arbetare uppvaktade fabriken Burmeister då denne i juli 1871 firade sitt 25-års jubileum i firman och två månader senare utbröt den första moderna arbetskonflikten i landet då arbetarna vid skeppsbyggeriet gick i strejk och B&W svarade med lockout. Det korta kapitlet åskådliggör effektivt brytpunkten – 1871 började Louis Pio utge *Socialistiske*

Blade och året efter anställde Indenrigsministeriet, i anledning av arbetarspörsmålets aktualitet, den första statistiska undersökningen av arbetarnas levnadsvillkor. Som visas i bakgrunden (kapitel 3) var det vid denna tid som debatten började gälla *lönearbetarnas villkor*; en ny samhällelig konfliktstruktur, en „diskursiv polarisering“ för att bruka författarens ordval, framträder. Den goda pointen är alltså att „arbejder“ tidigare var en obestämd – och frånvarande – kategori som under tidigt 1870-tal började få ett konkretare innehåll, blir „lönearbetare“.

De båda undersökningsperioderna, 1846-1871 med de talande underrubrikerna „Virksomhed uden ‘arbejdere’“ och 1871-1920 „Skabelsen af den danske ‘arbejderklasse’“, är sedan uppdelade i två huvudkapitel, ett vardera om ledningens och arbetarnas perspektiv. Och dessa kapitel är befriade från de utflykter i begreppens och diskursernas värld som Jul Nielsen ogillar med avståndstaganden som enligt min mening är missriktade eftersom historiskt inriktad forskning, oavsett disciplinen, är en teoretisk-empirisk verksamhet. Den första kronologiska delen handlar mycket om anläggningen och produktionen, den andra och betydligt längre delen tar främst upp arbetsområden, löner och arbetsvillkor.

De viktiga resultaten

Ett av Jul Nielsens centrala undersökningsobjekt är relationerna mellan ledning och arbetare. Här är begreppet paternalism centralt – i avhandlingen brukas patriarkalism vilket för en svensk numera leder tanken till genusanalysen – och med det brukar man mena personliga relationer mellan över- och underordnad, en vi-känsla karakteriserad av välvilja, omsorg och ansvar ovanifrån och lydnad och lojalitet underifrån. Sjukvård och bostad genom arbetsgivarens försorg brukar ses som typiska inslag i en sådan paternalistisk ledningsstrategi. Jul Nielsen vänder sig nu med kraft mot synen på paternalismen som en evig företeelse, ett arv från skråväsendet som dog ut vid sekelskiftet 1900 i och med att arbetarrörelsens frammarsch och institutionaliseringen av relationerna på arbetsmarknaden 1899 och senare. I stället för en gradvis evolution från urgamla förhållanden till 1900-talets formaliserade relationer, ser Jul Nielsen tydliga diskontinuiteter.

Under B&W's första årtionden, fram till 1870-talets början, härskade en „virksomhedsintern“ paternalism med begränsat socialt engagemang från ledningen i arbetarnas liv och villkor. Under seklets tre sista årtionden ökade engagemanget markant, en „socialt bevidst“ paternalism växte fram. Denna utmärktes av ett medvetet socialt engagemang från bolagets ledning, t ex genom finansieringen av arbetarnas sjuk- och åldersdomskassor. Personliga intyg från arbetsgivaren om arbetares kvalifikationer, en nyhet efter 1870, utgör ett annat exempel. Jul Nielsen analyserar även sångerna som sjöngs vid festligheter och utflykter och visar hur dessa alltmer talar om sammanhållning kring fabrikererna Burmeister och Wain.

Denna nya paternalism bör, menar författaren med rätta, ses som fabriksledningens svar på dels arbetarnas begynnande organisering och socialismen och dels samtidens intresse för arbetarspörsmålet. Paternalismen kan alltså ses som en försvarsstrategi, en företagsekonomiskt genomtänkt sådan och ingen avvikelse betonar författaren, mot det potentiella hot som arbetarna ansågs utgöra. Septemberfoliet 1899 bildar sedan övergång

till den tredje perioden där arbetsgivarnas och arbetarnas organisationer gör upp i förhandlingar medan statsmakten successivt övertar ansvaret för den sociala tryggheten. En ny företagsledning erkände nu fackföreningarna som en legitim motpart, och skiftet bekräftades med nedläggningen av de gamla kassorna 1898.

Jul Nielsens nyanserade resonemang om paternalismen är fruktbara. För en svensk historiker är det också intressant att ta del av dialogen med den när det gäller detta ämne rika svenska arbetslivshistoriska forskningen. Här saknar jag dock en del viktiga arbeten, framför allt Christer Ericssons avhandling, „*Vi är alla delar av samma familj*“. *Patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880-1940* (1997). Givetvis är det nödvändigt att förhålla sig selektivt till tidigare forskning, men likafullt menar jag att det hade varit intressant se författaren ta sig an nyare studier.

Studiens andra centrala resonemang gäller enhet och differentiering bland arbetarna. Jul Nielsen utgår från motsättningen mellan å ena sidan den bristande homogenitet som faktiskt präglade både arbetarkultur och arbetarrörelse och å andra sidan forskningens svårigheter att överge tanken på arbetarkultur som någonting enhetligt. Tvärt emot tanken på enhet, en grundläggande solidaritet mellan alla lönearbetare, pekar författaren på skillnaderna och avgränsningarna mellan olika arbetare.

I kapitel 2 diskuteras olika analyser som försökt ta hänsyn till komplexiteten, såsom uppdelningar i „facklärd“ och „icke facklärd“ och inte minst den svenske historikern Björn Horgbys kategorier „egensinne och skötsamhet“. Dessa avvisas. Författarens utgångspunkt blir i stället en livsformsanalys och sökarljuset riktar mot arbetarnas försök att säkra sin reproduktion genom lönearbete. Jul Nielsens studie präglas av en tydlig materialism: arbetarna utbjuder en vara till försäljning, sin arbetskraft, och det som binder arbetarna samman är strävan att klara livhanken. Beroendet av lönearbetet – inte klasstillhörigheten – ger arbetarnas livsform enhetlighet. Lönen, det som arbetaren får i utbyte för sin vara, blir därmed ett centralt studieobjekt.

Det långa kapitel åtta (s. 267-433) handlar sedan om förutsättningarna för ett liv som lönearbetare från 1870-talet till 1910-talet (Jul Nielsens material är primärt från perioden 1870-1900). Här presenteras detaljerade uppgifter om arbetsområden och lönenivåer, både för den generella utvecklingen och för olika facklärd arbetare och för arbetsmännen. Det generella mönstret föranleder två slutsatser: för det första att en genomsnittlig arbetares lön inte räckte till föda en familj, för det andra att reallönerna steg under perioden.

Det riktiga intressanta visar sig först då författaren lämnar medelvärdena och undersöker olika facklärd och icke facklärd arbetares situation. Han finner stora variationer i löner och villkor, både inom och mellan olika arbetargrupper som grovsmeder, maskinarbetare, nitare och skeppssmeder. Differentiering blir analysens nyckelbegrepp: olika arbetsuppgifter, löneförhållanden och arbetsvillkor präglade B&W. Löneskillnader på över 30 procent existerade inom en och samma grupp; med den individuella lönesättningen kunde arbetsgivaren behålla – för andra arbetsköpare – attraktiva arbetare samtidigt som systemet möjliggjorde för sämre betalda att förbättra sina villkor. Arbetarna accepterade därmed de stora differenserna. Analysen är här mycket utförlig med många, för den arbetslivshistoriskt intresserade viktiga, iakttagelser om gränsdragningar mellan arbetsuppgifter, arbetets organisation och arbetarnas organisering. Jul Nielsen konstaterar bland annat att arbetsmännen, cirka 20 procent av B&W's arbetsstyrka, inte bör ses som en fackgrupp. De utgjorde snarare ett kompetensområde på en bestämd – lägre –

nivå, och det var i sista hand inte arbetets art och innehåll som avgjorde om det skulle utföras av facklärd eller av arbetsmän utan möjligheterna att definiera ett arbetsområde som sitt. „Det synes næsten som om, att deres [arbetsmännens] ‘fag’-område bestemmes af, hvor langt de faglærte grupper kan udstrække deres felt“, heter det (s. 364). Olika arbetare kämpade alltså om rätten att monopolisera olika arbetsuppgifter, och arbetsmännen var i regel den svagare parten i dessa kamper.

Till resonemanget om lönarbetet kopplar Jul Nielsen en välriktad kritik av tanken att arbetare per definition skulle eftersträva samhällets omdaning. Lönearbete är en sak, socialism något annat. Förklaringen till arbetarrörelsens hastigt stigande medlemstal låg således inte i politiken utan i ekonomin, fackföreningarna gav helt enkelt medlemmarna bättre möjligheter, än vad individen hade ensam, att skapa säkra existensvillkor. Grundtanken att de fackliga sammanslutningarna är till för att säkra medlemmarnas ekonomiska villkor i ett kapitalistiskt system leder författaren till den tunga slutsatsen (s. 442): „Lønearbejderlivsformen væsen – eller arbejderklassens – kan derfor aldrig blive at være kimen til det kapitalistiske samfunds undergang; stik imod forestillingen i hovedparten af arbejderkulturforskningen“.

Jul Nielsens tankegång, riktad mot förklaringar som tar arbetarnas grundläggande solidaritet för given och som analyserar arbetarnas bristande politiska kampvilja i termer av „falskt medvetande“, är alltså att den fackliga mobiliseringen syftar till att konsolidera lönearbetets grundvalar (god lön och goda arbetsvillkor) och inte till att omvandla samhället. För att uppnå goda villkor gäller det att uppträda samfällt, att monopolisera den vara arbetarna har att erbjuda, nämligen sin arbetskraft. Resonemangen om fackföreningars försök skapa monopol är inte så nydanande som författarens synes tro (se Klas Åmark, 1986, *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*). De är likafullt viktiga, och kritiken av ideologiserande studier är också rimlig och riktig.

Studiens begränsningar

Uppgiften Jul Nielsen gett sig i kast med – arbetarklassens formering – är klassisk, och både den internationella och den skandinaviska forskningen är mycket omfattande. Inte minst svenska forskare, såväl historiker och ekonomhistoriker som etnologer, har ägnat betydande uppmärksamhet åt industriarbetarnas levnadsvillkor och arbetsprocessernas förändring. Generellt sett är författaren snål mot tidigare forskning. Det förvånar exempelvis att Jul Nielsen aldrig vänder blicken mot konkurrenten på andra sidan sundet, Kockums mekaniska verkstad, för vilken det finns en jämförbar undersökning (Lars Berggren, 1991, *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*).

Jag hade gärna sett att den forskning som diskuteras i inledningen också använts mer i undersökningskapiteln. Författaren diskuterar inte hur hans starka lönematerialism kan förenas med de perspektiv som utvecklats av historiker som Patrick Joyce och Gareth Stedman Jones, båda inriktade på hur identiteter och intressen formas diskursivt. Här syns ett olöst motsatsförhållande. Allvarigare är att kön helt förkastas i studien; Jul Nielsen ser det som en av många „faktorer“, han brukar även „karaktistika“ och

„etiketter“ (s. 58), som använts i de i grunden klassbaserade analyser som han avvisar. Det tror jag är helt fel.

En poäng i den moderna genushistoriska forskningen är att se klass och kön som lika viktiga och oberoende variabler, en annan att identiteter är diskursiva (se t ex Kathleen Canning, 1996, *Languages of Labor and Gender. Female Factory Work in Germany, 1850-1914*, och Inger Humlesjö, 1998, „Manlighetskonstruktion i arbetarhistoria och fackföreningar“, *Häftan för Kritiska Studier*). Här hade, menar jag, forskningen kunnat ge nya uppslag och infallsvinklar som kunnat fördjupa analysen. Och jag har faktiskt svårt att förstå hur man kan undgå att diskutera det förhållandet att samtliga arbetare var män, manliga arbetare på landets ledande industri. Jag hade gärna velat veta hur de såg på sig själva, hur deras yrkesidentitet såg ut och hur de betraktade andra arbetare. Jul Nielsen har även ett utmärkt bildmaterial möjligt att analysera i termer av genus och homosocialitet. Och viktigare utifrån hans eget reproduktionsperspektiv, hans resultat pekar på att löneutvecklingen för vissa arbetargrupper under 1850-, 1860- och 1870-talen var så dålig att reproduktionen hotades, det vill säga att mannens lön täckte familjens försörjning. Men författaren tar inte ett steg till och diskuterar familjernas beroende av kvinnornas lönearbete. Lönearbete blir hos Jul Nielsen liktydigt med manligt arbete och detta utan någon problematiserande diskussion.

En generell invändning kan riktas mot det begränsade perspektiv som präglar analysen. *Virksomhed og arbejderliv* är helt fixerad vid arbetsplatsen B&W. Arbetarkultur blir i Jul Niensens tolkning lika med *arbetsplatskultur*. Familj, bostad, extrainkomster, religiositet, politik, nöjen, idrott och allt annat, kort sagt arbetarnas hela liv utanför verkstad och varv, försvinner. Lönearbetet blir allt, och frågan är om inte författaren begår samma reduktionistiska misstag som den forskning han kritiserar: en faktor får förklara arbetarkulturens komplexitet. Lönen får ersätta klassen som avgörande kausal faktor i processen. Teorin om lönearbetet som livsform som byggs upp i undersökningen belyser viktiga aspekter av arbetarnas tillvaro. Samtidigt blir det samhälle där B&W verkade och där arbetarna levde märkligt mörkt och avlägset. Boken innehåller i och för sig ett delkapitel om arbetarnas sociala umgänge (s. 398-433), men Jul Nielsen gör inte mycket av det som inte rör fackklubben. Han konstaterar också själv att statsmakten fått en undanskymd plats i analysen, och det stämmer. Det från Thomas Højrup hämtade statsperspektivet integreras aldrig i undersökningen.

Det är givet att varje studie måste begränsas och det är lätt att komma med önskemål om utvidgade och fördjupade analyser av olika aspekter. Sådana önskelistor blir lätt orättvisa mot författarens och hans verk.

Niels Jul Nielsen har utan tvekan skrivit en stark och läsvärd studie med flera intressanta resultat, främst avseende paternalismen och de differentierade löneförhållandena. Men trots den stora ambitionen att säga något generellt om lönearbetet som livsform har det blivit en studie med begränsad räckvidd. Det beror enligt min mening på att analysen är låst vid ett perspektiv och att den utesluter världen utanför B&W.

Det finns dessutom en viss vaghet i teorianvändningen; Jul Nielsen betonar det induktiva momentet i sin undersökning – han bygger sin mikrohistoria underifrån och redovisar en omfattande empiri – samtidigt som livsformsteorin synes ha starka deduktiva inslag och svag empirisk konkretion. Å ena sidan handlar studien om arbetarna vid Burmeister & Wain, å andra sidan uttalar sig författaren om arbetarkultur i allmänhet.

Och frågan är om inte *Virksomhed og arbejderliv* egentligen består av två böcker – en empirisk arbetslivshistoria och en teoretisk arbetarkulturstudie – som inte fusionerats fullt ut.

Nils Edling
Fil.dr., forskarassistent
Historiska Institutionen, Stockholms Universitet
Sverige